

Judaizm – święta i obrzędy

Pakiet edukacyjny

Michał Majewski

Instytut Historyczny Uniwersytet Warszawski

Warszawa

styczeń 2009

Opracowano w ramach projektu
"Badanie postaw wobec Żydów i stosunku do ich dziedzictwa,
współpraca z lokalnymi partnerami w wybranych 15 miejscowościach, edukacja dla tolerancji",
realizowanego przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego
dzięki wsparciu Fundacji im. Stefana Batorego.

Wstęp

Judaizm, zwany również mozaizmem, jest jedną z trzech wielkich religii monoteistycznych. Jest równocześnie zespołem wierzeń, wartości etycznych i postaw wynikających z tradycji i obyczajów żydowskich. Główne jego założenia opierają się na wierze w jedyne niepodzielne Boga – יהוה, który wybrał naród Izraela do zawarcia z Nim przymierza.

Jako, że jest to religia z wieloma nurtami - od ortodoksyjnych przez reformowane po postępowe, a w dodatku bez ściśle określonej hierarchii, jak ma to miejsce w kościele katolickim, na czele którego stoi papież – bardzo trudno opisać ją w prosty i przejrzysty sposób. Na potrzeby niniejszej pracy uznaliśmy, że na wstępie przypomnimy najważniejsze wydarzenia, które kształtowały późniejsze zwyczaje i tradycje żydowskie. W kolejnych zaś częściach opiszemy dwa cykle – cykl życia człowieka od narodzenia aż do śmierci oraz cykl roczny, w czasie którego Żydzi obchodzą święta religijne – dzięki którym łatwiej będzie usystematyzować sobie wiedzę na temat tradycji i obrzędów żydowskich. Pamiętajmy jednak, że opisane tradycje nie są ściśle przestrzegane przez wszystkich Żydów na świecie i nie dotyczą ich wszystkich. Blisko dwa tysiące lat życia w diasporze spowodowały, że w różnych rejonach świata wykształciły się różne zwyczaje, obrzędy, tradycje kulinarne etc. Chcemy również uczulić, że tak jak w każdej religii, ludzie w różnym stopniu przestrzegają nakazów i zakazów na nich nałożonych, a proces sekularyzacji dotknął Żydów tak samo jak wszystkie inne narody na świecie.

Początki

Historia judaizmu jest ściśle związana z historią narodu żydowskiego. Niemożliwym jest wskazanie konkretnego wydarzenia, po którym narodził się judaizm, jak w przypadku chrześcijaństwa czy islamu. Często można spotkać się z twierdzeniem, że zawarcie przymierza Boga z Abrahamem jest początkiem judaizmu, ale czy Adam i Ewa nie wierzyli już w jedyne Boga?

Opracowano w ramach projektu
"Badanie postaw wobec Żydów i stosunku do ich dziedzictwa,
współpraca z lokalnymi partnerami w wybranych 15 miejscowościach, edukacja dla tolerancji",
realizowanego przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego
dzięki wsparciu Fundacji im. Stefana Batorego.

Bóg zawarł przymierze z Abrahamem (Rdz 17, 1-22), według którego obiecał On Abrahamowi liczne potomstwo i opiekę nad nim oraz własną ziemię – Ziemię Obiecaną – wymagając w zamian od człowieka posłuszeństwa i wiary. Znakiem owego przymierza miało stać się obrzezanie – *brit mila*. Bóg, dotrzymując swej obietnicy, dał Abrahamowi potomstwo: jego żona Sara, uważana za bezpłodną, urodziła mu syna – Izaaka. Był to drugi syn Abrahama. Pierwszego, Izmaela, urodziła mu jego niewolnica. Bóg, chcąc sprawdzić wiarę Abrahama, kazał mu złożyć swego młodszego syna w ofierze. W ostatnim momencie Abraham został powstrzymany przez Anioła (Rdz. 22, 12). Po śmierci Sary, Abraham wziął za żonę Katurę, z którą miał kolejnych sześciu synów - Zembrana, Jazara, Madana, Madiana, Luzubaka i Suosa.

Synowie ci dali początek wszelkim narodom żyjącym na świecie. Żydzi wywodzą się od Izaaka, który poślubił Rebekę, z którą miał następnie dwóch synów: Ezawa i Jakuba. Jakub, pomimo tego, że był młodszy, podstępem uzyskał błogosławieństwo ojca dla pierworodnego syna. Otrzymał od Boga nowe imię – Izrael – a jego synowie dali początek dwunastu plemionom Izraela.

Ukochanym synem Jakuba był Józef, którego z zawiści bracia sprzedali do Egiptu. Dzięki umiejętności odczytywania snów, Józef uzyskał silną pozycję na dworze faraona – tak silną, że w czasie klęski głodu mógł sprowadzić do Egiptu swych braci i ojca wraz z rodzinami. Izraelici pozostali w Egipcie około 400 lat. W tym czasie zapomniano już o zasługach Józefa, a jego potomków uczyniono niewolnikami. Chcąc zapobiec przepowiedni egipskiego kapłana, głoszącej, że nadejdzie Izraelczyk, który osłabi potęgę faraonów, władca nakazał zamordować wszystkich męskich potomków żydowskich. Jedynym dzieckiem, które zostało uratowane był Mojżesz. Został on wychowany przez córkę faraona. Gdy Mojżesz dorósł, musiał uciekać z Egiptu. Wtedy to na górze Synaj ukazał mu się Bóg pod postacią gorejącego krzewu, który nakazał Mojżeszowi wyprowadzić lud Izraela do Ziemi Obiecanej, co też udało mu się przy wsparciu Boga uczynić. Żydzi, pakując się w pośpiechu, uciekli za Mojżeszem na pustynię, udając się następnie pod górę Synaj. Tam też Bóg przekazał im 10 przykazań. Hebrajczycy pod wodzą Mojżesza udali się następnie do Ziemi Obiecanej, jednak gdy dostrzegli potęgę ludów w niej mieszkających zlekli się i zwątpili w obietnicę Boga. Za karę, Pan skazał ich na 40 lat tułaczki po pustyni, tak aby żadna osoba, która wyszła z Egiptu nie weszła do Ziemi Obiecanej – Kanaanu. Dopiero ich dzieci zajęły owe terytorium podbijając kolejne ludy.

Po okresie plemiennym, kiedy to władzę nad państwem sprawowali sędziowie, Żydzi z powodu zagrożenia ze strony Filistynów, zbudowali własne silne królestwo, którego władcą został Saul, a następnie Dawid i Salomon. Panowanie Dawida to okres podboju okolicznych ziem, natomiast rządy Salomona to czasy pokoju i rozwoju, czego symbolem może być wzniesienie wielkiej Świątyni w Jerozolimie na górze Moria (tej samej, na której Abraham chciał złożyć swego syna, Izaaka, w ofierze).

Po śmierci Salomona królestwo podzieliło się na królestwo Izraela (północ) i królestwo Judy (południe). Obydwa państwa były nieudolnie rządzone przez kolejnych władców, co w połączeniu z rosnącą potęgą Asyrii spowodowało, że pod koniec VIII w. p.n.e. królestwo Izraela przestało istnieć, a jego mieszkańcy zostali uprowadzeni w głąb państwa asyryjskiego. Sto lat później Asyria zaczęła chylić się ku upadkowi, a jej miejsce zostało zajęte przez Babilonię.

W roku 587 p.n.e. królestwo Judy zostało podbite przez władcę Babilonii – Nabuchodonozora. W 586 r. p.n.e. władca Babilonii zburzył Świątynię Salomona, a cała ludność została uprowadzona do Babilonii. Niewola ta trwała do 538 roku, kiedy nowi władcy Babilonii – Persowie – zezwolili Żydom na powrót. Uzyskali oni tym sposobem dość szeroką autonomię. W latach 520 – 515 wzniesiono nową Świątynię na miejscu starej.

W 332 roku Juda została podbita przez Greków, a jej nazwę zmieniono na Judeę. Po śmierci Aleksandra Wielkiego prowincja ta znalazła się w rękach Seleucydów, którzy dążyli do przymusowej hellenizacji Żydów – dekretami zakazano obrzezania, obchodzenia świąt i sprawowania jakichkolwiek form kultu. Świątynia Jerozolimaska została poświęcona Zeusowi. Skutkiem tej polityki był wybuch powstania Machabeuszy w 166 r. p.n.e. Żydom udało się odzyskać Świątynię, która na powrót została skoszerowana, czyli rytualnie poświęcona. W czasie oczyszczania świątyni wydarzył się cud, gdyż jeden dzban oliwy do rozpalenia menory (ogromnego siedmioramiennego świecznika) wystarczał nie na jeden dzień palenia, lecz na osiem. Ustanowiono władzę arcykapłanów z dynastii Hasmoneuszy.

W tym czasie cały region przekształcał się stopniowo w prowincję rzymską. Wielkie zmiany przyniósł okres panowania Heroda, który nie tylko zmodernizował kraj, ale również rozbudował Świątynię. W 66 r. n.e. wybuchło powstanie przeciw supremacji rzymskiej, w czasie którego zniszczona została cała Jerozolima wraz ze Świątynią. Wydarzenia te rozpoczęły okres rozproszenia Żydów po świecie - diaspory. W 132 roku wybuchło drugie i ostatnie powstanie żydowskie, którego przywódcą był Bar Kochba.

W diasporze Żydzi dostrzegali zagrożenie dla własnej tożsamości tym bardziej, że Rzymianie zakazali wszelkich praktyk religijnych, a nieprzestrzeganie zakazu surowo karali. Skutkiem tego zaczęto spisywać tradycje ustne i komentarze do Tory, aby nie zostały one zapomniane. Wraz ze zburzeniem Świątyni rozpoczął się dla Żydów, jak już wspomnieliśmy, okres diaspory – rozproszenia, a okres wcześniejszy stał się źródłem tradycji i kultury żydowskiej.

Źródła wiary

Tora – (hebr. – תורה – prawo), czyli Pięcioksiąg Mojżeszowy to najświętszy tekst judaizmu, składający się z 5 ksiąg spisanych w języku hebrajskim. Swym tekstem obejmuje ona okres od stworzenia świata do czasu wędrówki Żydów po pustyni pod przewodnictwem Mojżesza. Według tradycji Tora jest słowem bożym spisany przez Mojżesza. Dlatego też otaczana jest najwyższą czcią. Tekstu tego nie można zmieniać (słowo boże jest idealne), a nawet dotykać, aby go nie sprofanować. Tekst spisany na długim pergaminie nawinięty jest na specjalne drążki umożliwiające przewijanie pergaminu bez jego dotykania. Tora przechowywana jest w synagodze w specjalnej wnęcie zwanej *aron ha-kodesh*. Aby zabezpieczyć ją przed profanacją, ródak zakryty jest specjalnym pokrowcem – *meil* (zwany również sukienką na Torę).

Zastanawiający może być sposób spisywania Tory, skoro nie można jej dotykać. Torę może spisywać *sofer* - skryba mający prawo spisywać święte teksty. Powinien on być ubrany w specjalne białe szaty, a także być czystym rytualnie – po kąpieli w mykwie. Tora nie może zawierać, żadnego błędu, gdyż przestaje ona być słowem bożym, stąd też powstało polskie powiedzenie „co do joty”. Jod (י), czyli najmniejsza litera alfabetu hebrajskiego nie może zostać pominięta przy przepisywaniu. W przypadku, gdy Tora zawiera błędy, była dotykana, bądź jeśli nie wiadome są jej losy, jest ona nie koszerne i nie może być używana do celów rytualnych. Taka Tora powinna zostać pochowana na cmentarzu.

Tanach – (hebr. – תנ"ך), czyli inaczej Biblia Hebrajska to zbiór pism składający się z 24 ksiąg. Dzieli się on na trzy części: Tora – prawo, Newiim – prorocy, Ketuwim – pisma. Kanon Tanachu został ustalony podczas synodu rabinów w Jawne około 100 roku n.e. Od tego czasu owym wyborem miano posługiwać się tylko i wyłącznie w synagogach. Wszelkie inne wersje należało jak najszybciej pochować w ziemi. Nad poprawnością tekstów

Opracowano w ramach projektu
"Badanie postaw wobec Żydów i stosunku do ich dziedzictwa,
współpraca z lokalnymi partnerami w wybranych 15 miejscowościach, edukacja dla tolerancji",
realizowanego przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego
dzięki wsparciu Fundacji im. Stefana Batorego.

przechowywanych w synagogach mieli czuwać *masoreci*. Między VII a X wiekiem wprowadzono do Biblii Hebrajskiej zapis samogłoskowy mający na celu ułatwienie Żydom w diasporze poprawnego odczytywania Tanachu (normalnie alfabet hebrajski nie zawiera samogłosek).

Talmud – (hebr. – תלמוד), czyli zapis tradycji ustnej judaizmu, zawiera zasady życia religijnego. Składa się z dwóch części Miszny i Gemary, w których spisano rozważania na temat Tory z okresu obejmującego około 800 lat. W Misznie zawarto praktyczne informacje dotyczące tego jak należy interpretować nakazy zawarte w Torze. Spisanych jest tam 248 nakazów i 365 zakazów, które łącznie tworzą 613 *micwoł*, czyli przykazań. Owe przykazania tworzą *halachę*, czyli prawo żydowskie. Gemara zaś stanowi komentarz do Miszny, jeszcze dokładniej określając zasady pobożnego życia. Istnieją dwie wersje Gemary powstałe w dwóch ośrodkach naukowych – w Babilonii i w Jerozolimie. Talmud Babiloński jest obszerniejszy i uważany za nadrzędny. Ogólnie można uznać, że Talmud to kwintesencja nauki, umożliwiająca prześledzenie żydowskiego sposobu życia. Jest to "Tora życia" (hebr. "*torat chajim*"), prawo regulujące życie jednostki i całej społeczności. Jednocześnie jest Talmud doktryną kształtującą postępowanie narodu żydowskiego.

W koło życia

Narodziny. Po narodzinach dziecka należy najpierw zastanowić się, czy jest ono Żydem. Judaizm określa tę kwestię stosunkowo jasno. Żydem, według *Halachy*, jest każda osoba mająca matkę Żydówkę. Zasada ta bierze swój początek w czasach niewoli egipskiej, kiedy wszyscy mężczyźni potomkowie byli mordowani, a wiarę, narodowość i wszelkie tradycje przekazywały sobie kobiety. Należy również pamiętać, że zasada ta ma praktyczne uwarunkowania. Zawsze wiadomo, kto jest matką dziecka – w stosunku do ojca tej pewności nie ma. Innym sposobem zostania Żydem jest proces konwersji. Jest to długoletni proces, w czasie którego należy poznać wszelkie tradycje, język hebrajski etc. Należy jednak pamiętać, że judaizm nie jest religia misyjną i nie dąży do nawracania ludzi, jak ma to miejsce w chrześcijaństwie lub w islamie. W historii były również inne prawa określające, kto jest Żydem, jak chociażby ustawy norymberskie, ale nie mają one żadnych podstaw religijnych. Potomstwo jest jednym z największych błogosławieństw, jakie może być dane małżeństwu przez Boga, tak więc im więcej dzieci, tym lepiej. Po urodzeniu chłopca, w ósmym dniu życia

Opracowano w ramach projektu
"Badanie postaw wobec Żydów i stosunku do ich dziedzictwa,
współpraca z lokalnymi partnerami w wybranych 15 miejscowościach, edukacja dla tolerancji",
realizowanego przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego
dzięki wsparciu Fundacji im. Stefana Batorego.

następuje jego obrzezanie – *brit milah*. U źródła tego zwyczaju leżą względy higieniczne. Jednak według judaizmu akt ten stanowi symbol Przymierza, które zostało zawarte pomiędzy Abrahamem, a Bogiem. Dokonywane jest zawsze w ósmy dzień po urodzeniu, nawet jeśli dzień ten przypada w szabat, czy inne święto żydowskie. Ma to związek z krzepliwością krwi, która jest największa u noworodków właśnie ósmego dnia po narodzeniu. Operacji tej dokonuje *mohel* – pierwotnie obowiązek ten ciążył na ojcu chłopca. Obrzezania dokonuje się na podwójnym krześle, którego jedna część jest przeznaczona dla proroka Eliasza, na drugiej zaś siada *sandak*, który trzyma dziecko. Funkcję *sandaka* przyjmuje się za wielkie wyróżnienie. Na ceremonię dziecko przynoszą *kum* i *kuma*, zazwyczaj bezdzietne małżeństwo, które w sposób symboliczny zostaje rodzicami. Po zakończeniu ceremonii dziecko otrzymuje imię hebrajskie, które *mohel* po raz pierwszy oznajmia publicznie i które będzie używane przy wszelkich obrzędach religijnych – często różni się ono od tego zapisanego w aktach stanu cywilnego. W przypadku śmierci chłopca przed 8 dniem życia, obrzęd ten dokonywany jest tuż przed pogrzebem w czasie obrzędu przedpogrzebowego – *tahary*, czyli oczyszczenia ciała. Obrzezania dokonuje się również w przypadku konwersji na judaizm.

Dzieciństwo. W judaizmie zarówno dzieci, jak i rodzice mają względem siebie liczne obowiązki. Rodzice powinni zapewnić dzieciom opiekę i wykształcenie (inne względem córek i synów) oraz godny start w dorosłym życiu. Rodzice nie mogą faworyzować żadnego z dzieci, aby nie zaistniały spory między nimi. Potomstwo zaś, w zamian, winne jest rodzicom szacunek i powinno dbać o nich jak tylko może.

Chłopcy w wieku 4 lat idą pierwszy raz do szkoły, aby rozpocząć studiowanie Tory i Talmudu. Nauka od tego momentu powinna być kontynuowana przez całe życie. Jest ona tak ważna ponieważ pomaga zrozumieć istotę Boga oraz, poprzez jego słowa, dowiedzieć się czego Bóg od ludzi oczekuje. Jako, że nauka jest jednym z najważniejszych przykazań judaizmu, zaczyna się ją bardzo wcześnie. Aby wyrobić w młodych ludziach zapał do nauki, pierwszego dnia w szkole częstowani są miodem i słodyczami, które smakują tak słodko, jak może smakować tylko zdobyta wiedza. W Polsce przez pierwsze dwa lata w szkole religijnej – *chederze*, chłopcy poznawali język i gramatykę hebrajską. Było to zadaniem dość trudnym, zarówno dla uczniów, jak i dla *mełameda* – nauczyciela, gdyż Żydzi w Europie środkowej na co dzień posługiwali się językiem jidysz. Dzieci od najmłodszych lat musiały uczyć się dwóch języków: codziennego – jidysz, oraz świętego – hebrajskiego. Kolejne 3 lata chłopcy spędzali

Opracowano w ramach projektu
"Badanie postaw wobec Żydów i stosunku do ich dziedzictwa,
współpraca z lokalnymi partnerami w wybranych 15 miejscowościach, edukacja dla tolerancji",
realizowanego przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego
dzięki wsparciu Fundacji im. Stefana Batorego.

nad opanowaniem pamięciowym fragmentów Tory, poznając jednocześnie proste komentarze rabina Rasziego. Kolejny etap nauki trwał do trzynastego roku życia, po którym chłopcy powinni byli być już zaznajomieni z pozostałymi księgami *Tanachu* oraz niektórymi komentarzami do nich. Po ukończeniu *chederu* Żydzi powinni kontynuować naukę. Absolwenci lepiej przygotowani szli do *jesziw*, czyli wyższych szkół talmudycznych. Szkoły tego typu istniały w większości gmin żydowskich już od XVIII wieku, choć poziom nauczania w nich był bardzo zróżnicowany. W szkołach tych studiowano Talmud oraz różne komentarze rabiniczne. Pod koniec XIX wieku, w niektórych pojawiły się również przedmioty świeckie. Nauka w nich trwała do ukończenia dwudziestu kilku lat. Ukończenie jej nie zwalniało z obowiązku dalszych studiów. Szkoły tego typu istnieją współcześnie w Izraelu.

Edukacja kobiet stanowi oddzielną kwestię. Dawniej dziewczynki były edukowane przez matkę w domu. Podstawową wiedzą, jaką musiały nabyć, były zasady prowadzenia koszernego domu, jednak w wyniku braku obowiązku studiów religijnych, dziewczynki mogły uczyć się również przedmiotów świeckich, języków etc. – oczywiście jeśli rodzina była wystarczająco zamożna by pokryć koszty takiej nauki. Dzięki temu zdarzały się kobiety bardzo dobrze wykształcone (we współczesnym tego słowa znaczeniu). W początkach XX wieku powstały również szkoły *Bejt Jaakow*. Były to placówki dla dziewcząt, w których nauczano również religii.

Dorosłość. Obecnie w wielu państwach człowiek staje się dorosłym mając 18 lat. Posiadanie pełni praw obywatelskich nie jest jednak tożsame z dorosłością religijną. Tę każda religia pojmuje inaczej. W judaizmie (inaczej niż ma to miejsce w katolicyzmie) moment ten jest ściśle określony. Chłopiec ukończywszy trzynaście lat i jeden dzień staje się pełnoletni, a zatem jest zobligowany do przestrzegania wszystkich przykazań – *micwoł*. Odtąd może on uczestniczyć we wszelkich uroczystościach i obrzędach religijnych. Może brać udział w *mijanie* (zgromadzenie 10 dorosłych mężczyzn niezbędne do odprawiania modłów w synagodze), odczytywać Torę etc. Ogólnie rzecz biorąc, staje się on w pełni świadomym i odpowiedzialnym członkiem wspólnoty religijnej.

Z tym momentem w życiu każdego chłopca wiąże się uroczystość *bar micwy*. Odbywa się ona w synagodze zawsze w pierwszy szabat po ukończeniu trzynastego roku życia i jednego dnia. Młodzieniec wzywany jest na *bimę* do odczytania stosownego fragmentu Tory. Po modłach, jego ojciec wygłasza błogosławieństwo i podziękowanie Bogu za zwolnienie go od odpowiedzialności przed Nim za czyny swego syna. Po uroczystości w synagodze rodzina

wyprawia synowi przyjęcie, w czasie którego młodzieniec powinien wygłosić przemówienie na temat odczytanego w bożnicy fragmentu pisma. Przemowa ma świadczyć o zdobytym w *hederze* wykształceniu religijnym.

Dziewczynki, jako, że szybciej dojrzewają, stają się religijnie pełnoletnie w wieku 12 lat i jednego dnia. Po przekroczeniu tego wieku dziewczynka nabiera odpowiedzialności za wszelkie kobiece obowiązki. Początkowo nie wiązały się z *bat micwą* żadne uroczystości. Dopiero w pierwszej połowie XIX wieku neoortodoksyjny rabin Jakub Ettinger z Altony wprowadził odpowiednią uroczystość. Ostateczny jej kształt został określony przez Josefa Chaima z Bagdadu w 1898 roku. W czasie jej trwania dziewczynka ma być ubrana w nowe śnieżnobiałe szaty oraz powinna wygłosić specjalne błogosławieństwo – *Sze-hechejanu*. Zwyczaj ten jednak zaczął upowszechniać się dopiero pod koniec XIX wieku. Uroczystość ta spotkała się z oporem środowisk ortodoksyjnych. Ostatecznie spór ten został zakończony w 1963 roku, gdy naczelny rabin Izraela – Icchak Nissin wypowiedział się za przeprowadzaniem owej uroczystości w domu.

Ślub. Pomimo, że dzieci w wieku 12, bądź 13 lat stają się dorosłe, ciągle pozostają pod opieką rodziców, aż do zawarcia związku małżeńskiego. Małżeństwo będące jedną z *micw*, obowiązuje wszystkich Żydów. Sam Bóg stwierdził „nie jest dobrze, żeby mężczyzna był sam” (Rdz 2,18). Już 40 dni przed narodzeniem, głos z nieba przypisuje każdemu mężczyźnie żonę. Brak żony może uniemożliwić mężczyźnie sprawowaniu wielu funkcji religijnych. W przedwojennej Polsce młodym ludziom w odnalezieniu się nawzajem pomagały swatki.

Wszelkie ceremonie przedślubne i ślubne trwają zazwyczaj kilka dni, gdyż uważano, że szczęśliwym dniem do zawierania ślubu był wtorek. Wiąże się to z faktem, że trzeciego dnia, kiedy Bóg stwarzał świat dwukrotnie powiedział, że to co stworzył jest dobre. W szabat poprzedzający ślub, pan młody wzywany jest do czytania Tory w synagodze. Narzeczeni również powinni wstępować w związek małżeński w stanie czystości rytualnej, dlatego też w przeddzień uroczystości powinni udać się do łaźni rytualnej – *mykwy*. Sam ślub zawiera się wieczorem, jeśli jest to możliwe, pod gołym niebem, gdyż Bóg obiecał Abrahamowi, że będzie mieć potomstwo tak liczne, jak gwiazdy na niebie. W czasie ceremonii państwo młodzi stoją pod baldachimem ślubnym – *chupą*, jednak zanim to nastąpi Pan młody potwierdza swe zobowiązania wobec żony zawarte w specjalnym dokumencie spisany w języku aramejskim. Dokument ten, zwany *Ketubą*, powinien zawsze znajdować się w domu

Opracowano w ramach projektu
"Badanie postaw wobec Żydów i stosunku do ich dziedzictwa,
współpraca z lokalnymi partnerami w wybranych 15 miejscowościach, edukacja dla tolerancji",
realizowanego przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego
dzięki wsparciu Fundacji im. Stefana Batorego.

małżonków. Panna młoda w czasie ceremonii siedmiokrotnie okrąża męża, gdyż w Torze siedmiokrotnie padają słowa „...i kiedy mężczyzna bierze żonę...” lub trzykrotnie, gdyż trzy razy pada zdanie „...zaręczam się z tobą”. Następnie rabin, bądź inna osoba udzielająca ślubu (rabin nie jest wymagany, choć odstępstwa zdarzają się bardzo rzadko), wygłasza błogosławieństwo nad pierwszym kielichem z winem. Po wypiciu go przez narzeczonych pan młody wkłada na palec panny młodej pierścień wypowiadając słowa „Bądź mi poświęcona tym pierścieniem zgodnie z prawem Mojżesza i Izraela”. Przechodzi się następnie do kolejnej części rytuału. Obie części są rozdzielone odczytaniem *ketuby*. Po odczytaniu dokumentu odmawia się błogosławieństwo nad kolejnym pucharem wina oraz wygłasza się specjalne siedem błogosławieństw. Po wypiciu wina następuje stłuczenie kieliszka na znak pamięci o zburzonej Świątyni w Jerozolimie.

W małżeństwie każdy ma swoje obowiązki. Kobieta powinna umożliwić swojemu mężowi studiowanie Tory, dlatego też przed wojną częstą praktyką było to, że narzeczeni w pierwszym okresie po ślubie mieszkali z rodzicami żony. W późniejszym okresie małżeństwa kobieta powinna zadbać o wspólne ognisko domowe umożliwiając jednocześnie mężczyźnie studia nad Torą. Mężczyzna zaś staje się odpowiedzialny za rodzinę i za jej los.

Judaizm w przeciwieństwie do katolicyzmu dopuszcza rozwody, jeśli małżeństwo nie jest w stanie wypełnić swych celów. Aby małżeństwo się rozwiązało, to mężczyzna musi wręczyć kobiecie list rozwodowy – *get*.

Starość i śmierć. Człowiek w podeszłym wieku powinien być otaczany najwyższą czcią, nie tylko ze względu na swe doświadczenie życiowe i mądrość, ale również z uwagi na fakt, że oddając mu cześć oddaje się cześć Bogu. W Księdze Kapłańskiej zapisano „Przed siwą głową wstaniesz i będziesz szanował osobę starca” (Kpł. 19, 32).

Cykl życia kończy śmierć. Jeżeli nie następuje ona nagle, rodzina stara się wszelkimi sposobami oddalić tę nieuniknioną chwilę. Jeśli jednak jest już wiadomo, że nie ma szansy na poprawę stanu zdrowia, namawia się umierającego do odmówienia modlitwy przebłagalnej za popełnione grzechy. Przychodzą członkowie Bractwa Pogrzebowego – *Chewry Kadiszy*, które powinno znajdować się w każdej gminie żydowskiej, aby odmawiać Psalmów.

Po zgonie, najstarszy syn zamyka zmarłemu oczy, a ciało zostawia pod opieką Bractwa Pogrzebowego. Otwiera się okna, wylewa wszelką wodę, jaka znajduje się w domu, zasłania lustra i zatrzymuje zegar. Ciało zaś nakryte prześcieradłem kładzie się na podłodze z nogami

skierowanymi ku drzwiom. Przy głowie zapala się dwie świece. Do czasu wyniesienia ciała z domu powinni czuwać przy nim członkowie bractwa. Ciało zmarłego trafia następnie do domu przedpogrzebowego, gdzie przeprowadzany jest rytuał *tachary*, czyli oczyszczenia ciała zmarłego. Wywodzi on się ze słów „Jak wyszedł z łona matki, nagi, taki znów odejdzie, jak przyszedł...” (Koh 5, 14). Ciało w czasie tego rytuału powinno znajdować się na stole, z nogami skierowanymi ku drzwiom. Po zakryciu intymnych części ciała nieboszczyk obmywany jest wodą i czesany. W tym czasie recytowane są nad nim odpowiednie fragmenty z *Tanachu*. Do specjalnego woreczka zbierane są wszelkie rzeczy, na których może znajdować się krew zmarłego (plastry, wenflony, bandaże etc.), aby razem ze zwłokami trafiły do grobu. Zmarły ubierany jest w szaty z za długimi rękawami i zaszytymi nogawkami, gdyż nie będą one już nigdy używane przez żyjącą osobę. Na oczy, które nie będą już używane nakłada się kaptur. Na czole i klatce piersiowej smaruje się zmarłego mieszaniną octu i białka na znak przynależności do ludu Izraela. Ciało zawija się w całun, bądź w kręgach nieortodoksyjnych składa się je w nieoheblowanej, zbitej kołkami trumnie, w której ciało może swobodnie obrócić się w proch według słów „Z prochu powstałeś i w proch się obrócisz.” (Rdz. 3,19). Według tradycji, zwłoki powinny zostać pochowane w ziemi w przeciągu 24 godzin, chyba że jest szabat lub nieobecny jest syn zmarłego. Na cmentarzu zwłoki grzebano w oddzielnych kwaterach męskich i kobiecych. Ciało powinno spoczywać płasko na osi wschód – zachód. Na trumnę, bądź całun sypie się ziemię z *Erec Israel*. W pogrzebie uczestniczy rodzina oraz wszystkie napotkane przez kondukt żałobny osoby. Nad grobem syn zmarłego odmawia modlitwę *Kadisz*. Po pogrzebie, żałobnicy opuszczają cmentarz inną drogą niż ta, którą weszli i udają się na posiłek pociechy złożony z chleba i gotowanych na twardo jaj. W *jorcait*, czyli rocznicę śmierci, wystawia się na cmentarzu pomnik w kształcie zwieńczonej łukiem tablicy z inskrypcją. W przypadku osób wybitnych, głównie cadyków, wystawia się skromną kaplicę nagrobną – *ohel*.

Cmentarz uznawany jest przez Żydów za miejsce nieczyste, dlatego też obowiązują na nim specjalne przepisy. Przed wejściem i wyjściem należy obmyć się wodą. Na cmentarzu zakazuje się jedzenia i picia. Jako, że jest to miejsce nieczyste, należy przebywać na nim jak najrzadziej i jak najkrócej, choć nie wolno o zmarłych zapominać i zawsze w *jorcait* należy przyjść na grób bliskiej osoby. Na grób nie wolno przynosić kwiatów, gdyż są one dla osób żyjących. O pamięci o zmarłym świadczą pozostawiane na grobach kamyki, a także karteczki z zapisanymi prośbami do zmarłego o wstawiennictwo do Boga, zwane *kwittech*.

Spotyka się je jednak tylko i wyłącznie na grobach przywódców religijnych i osób świątłych w Piśmie.

W koło kalendarza

Kalendarz. Aby móc w ogóle zacząć myśleć o rozmowie na temat świąt żydowskich, należy wpieryw zapoznać się z kalendarzem żydowskim, który różni się od współcześnie używanego na świecie kalendarza gregoriańskiego. Żydzi posługują się kalendarzem księżycowo słonecznym opartym na roku księżycowym, liczącym 354 dni 8 godzin i 48 minut. W celu zniwelowania różnic z kalendarzem słonecznym, co dwa lub trzy lata dodaje się jeden miesiąc – *adar szeni*. Rok podzielony jest na 12 miesięcy (rok przestępny na 13), które zawsze rozpoczynają się od nowiu księżyca i liczą 29 bądź 30 dni. Rok podzielony jest również na siedmiodniowe tygodnie, które rozpoczyna zawsze *jom riszon* – niedziela, a kończy *szabat* – sobota. Doba zawsze kończy i zaczyna się o zachodzie słońca. Kalendarz żydowski liczony jest od stworzenia świata, tak więc rok 2009 przypada na żydowski rok 5769 i 5770.

Miesiąc	Odpowiednik w kalendarzu gregoriańskim	Przypadające w tym czasie święta religijne
Tiszri	Wrzesień/Październik	Rosz ha-Szana; Jom Kippur, Sukkot
Cheszwan	Październik/Listopad	
Kislew	Listopad/Grudzień	Chanuka
Tewet	Grudzień/Styczeń	
Szewat	Styczeń/Luty	
Adar	Luty/Marzec	Purim
Adar II	Marzec/Kwiecień	
Nisan	Marzec/Kwiecień	Pesach
Ijar	Kwiecień/Maj	
Siwan	Maj/Czerwiec	Szawuot
Tamuz	Czerwiec/Lipiec	
Aw	Lipiec/Sierpień	Tisz be-Aw
Elul	Sierpień/Wrzesień	

Opracowano w ramach projektu
 "Badanie postaw wobec Żydów i stosunku do ich dziedzictwa,
 współpraca z lokalnymi partnerami w wybranych 15 miejscowościach, edukacja dla tolerancji",
 realizowanego przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego
 dzięki wsparciu Fundacji im. Stefana Batorego.

Rosz ha-Szana - Święto Nowego Roku, zwane przez Polaków „Trąbkami”, obchodzone jest zgodnie z tradycją 1 dnia miesiąca *Tiszri* na pamiątkę stworzenia świata. Tego dnia Najwyższy Sędzia osądza czyny ludzkie i zapisuje ludzi do Księgi Życia lub Księgi Śmierci. Osąd pozostałych, których czyny nie były jednoznaczne, zostaje odłożony do święta *Jom Kippur*, dlatego też święto to rozpoczyna okres pokuty – *Jamim Noraim*, trwający do następnego święta. Jako, że właśnie tego dnia następuje osąd wielu osób, Żydzi w *Rosz ha-Szana* wyrażają skruchę i żal za popełnione grzechy. Udają się nad wodę, do której wytrząsają swe kieszenie na znak pokuty i odrzucenia grzechu. W dniach świątecznych nie wolno pracować – święto trwa dwa dni w diasporze, a jeden w Izraelu. W czasie trwania święta dmie się również w *sofer* (róg barani), obwieszczając nadejście nowego roku. Właśnie od tego zwyczaju pochodzi polska nazwa święta – Trąbki.

Jamim Noraim – Straszne Dni. Dziesięciodniowy okres pokuty trwający od święta *Rosz ha-Szana* do *Jom Kippur*. Okres ten jest poświęcony modlitwie i wyrażaniu skruchy i żalu za popełnione grzechy w obawie przed zapisaniem przez Boga do Księgi Śmierci.

Jom Kippur - Dzień Pokuty, zwany również Dniem Pojednania, obchodzony jest 10 dnia miesiąca *tiszri*. Przez wielu uznawany jest za najważniejsze święto (nie licząc *szabatu*) w judaizmie. Tego dnia każdy ma możliwość dokonania rachunku sumienia i oczyszczenia się z grzechu, wybaczenia bliźniemu krzywd, a także uzyskania odpuszczenia win własnych. Przyjęło się, że w przeddzień święta prosi się o wybaczenie wszystkich, z którymi w roku poprzednim było się w jakimkolwiek konflikcie. Należy również zadośćuczynić za swe grzechy, dlatego w wigilię święta rozdaje się ubogim jałmużnę i składa ofiary na rzecz gminy oraz na cele dobroczynne. W czasie święta obowiązuje zakaz pracy, a także ścisły post (zakaz jedzenia i picia przez całą dobę). Rezygnuje się również z wszelkich przyjemności cielesnych (mycie, skórzane obuwie, stosunki seksualne). Przed przystąpieniem do obchodów należy być czystym rytualnie, dlatego również w przeddzień należy udać się do łaźni rytualnej. W czasie uroczystości w synagodze mężczyźni w trakcie długotrwałych modłów spowiadają się przed Bogiem wyznając swoje grzechy w porządku alfabetycznym.

Sukkot. W Polsce święto to zwane jest „Świętem szałasów”, bądź „kuczkami”. Rozpoczyna się 15 dnia miesiąca *tiszri* i trwa 7 dni. Charakteryzuje się wesołością i modlitwą o deszcz

oraz duże plony w przyszłym roku. Jest to święto rolnicze związane z zakończeniem żniw, a także przypominające Żydom wędrówkę przez pustynię po wyjściu z Egiptu. Żydzi na 7 dni starają się przenieść całe swe życie rodzinne do *sukki*, czyli specjalnego namiotu bądź szałasu, który musi być zbudowany tak, aby przez dach widać było gwiazdy. W Polsce w małych miasteczkach – *szetlach*, budowano je na podwórzach, w dużych miastach na balkonach, werandach, czy podwórkach kamienic. W Polsce przedwojennej przyjęło się, że w *Suce* jadało się jedynie posiłki (w cieplejszych krajach również spano). *Sukkot* jest świętem rodzinnym, dlatego też należy zapraszać licznych gości do swego szałasu. O rolniczym charakterze święta przypominają cztery gatunki roślin tworzących *lulaw*, z którym codziennie okrąża się *bimę* w synagodze, potrząsając jednocześnie swym bukietem w cztery strony świata oraz ku górze i ku dołowi. Ma to symbolizować wszechobecność Boga. Na owy *lulaw* składa się *etrog* (rodzaj cytryny), *hadas* (trzy gałązki miru), *lulaw* (gałązka palmy) i *arawa* (dwie gałązki wierzby). Po zakończeniu święta następuje *Szmini aceret* – święto kończące wszelkie obchody Sukkot. W czasie nabożeństwa odmawia się modlitwę o deszcz.

Chanuka - Święto Poświęcenia lub Święto Świąteł. Upamiętnia ono wydarzenie, które miało miejsce w 164 roku p.n.e. w Świątyni Jerozolimskiej. Po śmierci Aleksandra Macedońskiego, nowi władcy z dynastii Seleucydów próbowali zmusić Żydów do przyjęcia greckich wierzeń. Zbezczeszczili świątynię umieszczając w niej posągi greckich bogów. Postępowanie to było przyczyną wybuchu powstania Machabeuszy. Trzy lata po zbezczeszczeniu Świątyni, na powrót znalazła się ona w rękach Żydów. Dokonano, więc powtórnego jej poświęcenia. Znalaziono wówczas jedynie 1 dzban koszernej oliwy, który powinien wystarczyć na jeden dzień utrzymania płomienia w *menorze* – siedmioramiennym świeczniku. Stał się jednak cud i ta niewielka ilość oliwy wystarczyła na 8 dni, czyli dokładnie na tyle, ile potrzeba było na wyprodukowanie nowej koszernej oliwy. Od tego dnia, 25 dnia miesiąca *kislew* (grudnia) obchodzi się przez 8 dni *Chanukę*. Związana jest z tym świętem tradycja zapalania w oknie lampki chanukowej – *chanukiji*. Pierwszego dnia zapala się jedną świeczkę, drugiego dwie, trzeciego trzy etc. Do zapalania stosuje się dodatkową świeczkę umieszczoną na świeczniku, bądź lampce, zwaną *szamasz*. W czasie palenia się *chanukiji* w domu musi być zapalone inne światło, gdyż lampa ta nie służy do oświetlenia pomieszczenia, a jedynie do przypominania cudu, jaki wydarzył się w Świątyni. Przed zapaleniem świec odmawia się błogosławieństwo. Chanuka jest świętem radosnym, dlatego w czasie jej trwania zabroniony jest post i publiczna żałoba. W czasie świąt dzieci otrzymują prezenty i bawią się specjalnym

Opracowano w ramach projektu
"Badanie postaw wobec Żydów i stosunku do ich dziedzictwa,
współpraca z lokalnymi partnerami w wybranych 15 miejscowościach, edukacja dla tolerancji",
realizowanego przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego
dzięki wsparciu Fundacji im. Stefana Batorego.

chanukowym bączkiem – *drejdl*. Dorośli natomiast grywają w karty i starają się poświęcać cały swój czas rodzinie.

Purim – Święto Losów, obchodzone jest 14 dnia miesiąca adar. Jest to radosne święto, upamiętniające wydarzenia opisane w Księdze Estery, czyli wybawienie Żydów z rąk Hamana – wezyra króla Perskiego – Ahaswerusa (utożsamianego z Artakserksesem I), dążącego do zgładzenia wszystkich Żydów w Persji. W synagodze odczytywana jest Księga Estery, a kiedy pada imię Hamana, wszyscy zgromadzeni zagłuszają je grzechotkami, trąbkami, piszczałkami etc. Jako, że jest to święto radosne, Żydzi przebierają się, jedzą wspólne posiłki, piją wino (jest to jedyny dzień w roku kiedy Żydzi mogą nadużyć alkoholu). Urządza się *purimszpile* (żartobliwe przedstawienia ukazujące historię Hamana i Estery), w szkołach zaś zaczynają wyklądać „Purimowi rabin” (uczniowie wygłaszają żartobliwe referaty parodiujące ich mistrzów). W dniu tym należy również obdarować bliskich prezentami.

Pesach – święto upamiętniające wyjście Żydów z Egiptu obchodzone jest co roku 14 dnia miesiąca nisan. Poza Palestyną trwa ono 8 dni (w Izraelu 7). Samo święto poprzedzone jest starannymi przygotowaniami, w czasie których bardzo ważne jest usunięcie z domu całego „zakwasu” – *chamec’u*, czyli produktów posiadających choćby znikomą zawartość zboża, które mogłoby w kontakcie z wodą ulec procesowi fermentacji. Z domu usuwa się pieczywo, mąkę, wódkę, wszelkie okruszki i drobiny oraz wiele innych rzeczy mających kontakt z *chamec’em*. Najważniejszą częścią obchodów jest wieczerza spożywana w domu wraz z rodziną. W czasie jej trwania opowiada się historię wyjścia Żydów z Egiptu. W czasie posiłku pije się cztery puchary wina na pamiątkę czterech sposobów nazywania wyzwolenia. Prócz tego najmłodszy syn zadaje głowie rodziny cztery pytania dotyczące zwyczajów związanych ze świętem. Spożywa się macę, gorzkie zioła, warzywa w słonej wodzie, udziec barani oraz jajka.

Szawuot – Święto Zbiorów, obchodzone jest 50 dni po święcie Pesach, czyli 6 dnia miesiąca siwan (w diasporze, tak jak inne święta, obchodzone jest przez dwa dni). Upamiętnia ono nadanie Mojżeszowi Tory na górze Synaj. Ponadto wiąże się ze żniwami i ma przez to również charakter rolniczy. Trzy dni przed świętem, Żydzi zaczynają przygotowywać się do nadania im Tory. W Szawuot spożywa się potrawy z mleka, sera i miodu. Ortodoksyjni

Opracowano w ramach projektu
"Badanie postaw wobec Żydów i stosunku do ich dziedzictwa,
współpraca z lokalnymi partnerami w wybranych 15 miejscowościach, edukacja dla tolerancji",
realizowanego przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego
dzięki wsparciu Fundacji im. Stefana Batorego.

mężczyźni spędzają całą noc na studiowaniu Tory, aby w pełni przygotować się duchowo na przyjęcia Prawa. Przyozdabia się synagogi na zielono, co przypomina o rolniczym charakterze święta. Z tego też powodu w Polsce święto to często nazywane jest zielonymi świątkami.

Tisza be-Aw – święto obchodzone 9 dnia miesiąca aw na pamiątkę zburzenia I Świątyni. Dzień ten jest również symbolem wszelkich prześladowań, jakie spotkały Żydów w historii. Święto to poprzedzone jest trzema tygodniami pokuty, kiedy to należy powstrzymać się od jedzenia mięsa i picia wina, organizowania wszelkich zabaw, a nawet strzyżenia włosów czy brody. Od początku miesiąca aw należy usunąć wszelkie niepotrzebne ozdoby z synagog. W czasie trwania samego święta, Żydów obowiązuje ścisły post od zachodu słońca do jego zachodu następnego dnia. W tym wyjątkowym dniu zabronione są wszelkie przyjemności, jak chociażby korzystanie z krzesel. W czasie modlitw porannych nie zakłada się *talesu* (szalu modlitewnego) ani filakterii (specjalnych skrzyńeczek zakończonych długimi rzemieniami, które mocuje się na czole i przedramieniu). Cały dzień spędza się na żałobnych i pokutnych modłach.

ĆWICZENIA DLA UCZNIÓW

Kręgi

Ćwiczenie to może być wykorzystane przy wszelkich tematach ukazujących podobieństwa i różnice między judaizmem a innymi religiami, w szczególności chrześcijaństwem. Poproś, aby uczniowie przed zajęciami przeczytali wybrane informacje na temat żydowskiego życia religijnego w cyklu rocznym lub w cyklu życiowym. Narysuj na tablicy dwa duże kręgi zachodzące na siebie. Poproś uczniów, aby wymienili podobne i różne zwyczaje, tradycje i obrzędy obydwu religii. Czy uczniowie znaleźli cechy wspólne, jeśli tak, to czy jest ich dużo? Pomóż uczniom uzupełniając ich wiedzę na temat judaizmu. Spytaj uczniów, skąd pochodzą podobieństwa obydwu religii. Podsumuj ich wnioski.

Judaizm – a co to?

Na początku lekcji spytaj uczniów z czym kojarzy im się słowo „judaizm”. Wszystkie padające odpowiedzi zapisuj na tablicy. Po zebraniu wszystkich odpowiedzi, zakreśl innym kolorem te, które dotyczą judaizmu (prawdopodobnie padnie wiele odpowiedzi związanych z historią i

Opracowano w ramach projektu
"Badanie postaw wobec Żydów i stosunku do ich dziedzictwa,
współpraca z lokalnymi partnerami w wybranych 15 miejscowościach, edukacja dla tolerancji",
realizowanego przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego
dzięki wsparciu Fundacji im. Stefana Batorego.

tradycjami żydowskimi, ale nie dotyczącymi istoty wiary). W oparciu o te skojarzenia postaraj się wytłumaczyć uczniom czym jest judaizm, wyjaśniając im równocześnie dlaczego pozostałe odpowiedzi były błędne.

Żydzi / Polacy

Poproś uczniów, aby każdy z nich spróbował napisać do encyklopedii krótką definicję pojęcia – Polak. Na forum klasy poproś, aby uczniowie stworzyli wspólnie jedną definicję. Następnie poproś uczniów o to samo dla pojęcia – Żyd. Postaraj się wraz z klasą porównać obydwie definicje. Zastanówcie się czy można stać się Polakiem lub Żydem? Jeśli tak, to w jaki sposób? Czy wyznawana religia, kolor skóry, oczu czy włosów, posiadane obywatelstwo w obu przypadkach określa narodowość?

Słoneczko

Poproś uczniów, aby przeczytali teksty dotyczące ważnych wydarzeń w życiu religijnego Żyda. Następnie rozdaj każdemu uczniowi po jednej samoprzylepnej kartce. Każdy uczeń niech napisze jedno skojarzenie, jakie mu się nasuwa po zapoznaniu się z tekstami. Na tablicy przyczep okragłą kartkę z napisem „judaizm”. Zbierz od uczniów karteczki i przyklej je na tablicy dookoła wiszącego tam hasła tak, aby te same skojarzenia tworzyły jeden promień. Najdłuższy pokaże, jakie skojarzenia są dla uczniów najważniejsze. Postaraj się dowiedzieć od uczniów, skąd wzięły się ich skojarzenia.

„W kucki”

Istnieje bardzo dużo stereotypów na temat Żydów. Postaraj się dowiedzieć, jakie stereotypy znają uczniowie. Nie pytaj bezpośrednio o stereotypy, ale o zwyczaje. Dobrym przykładem mogą być stereotypy dotyczące pochówku, więc staraj się dyskusje na nie sprowadzić. Jeśli uczniowie sami nie będą potrafili podać jakiegoś przykładu, zapytaj czy wiedzą jak chowano ludzi na kirkutach. Czy słyszeli, że Żydzi chowani byli „w kucki”? Postaraj się wydobyć, jak najwięcej informacji na temat tego rodzaju pochówków – dlaczego tak robiono, czy nadal Żydzi są tak chowani, etc. Następnie opisz klasie, jak wygląda pochówek żydowski, kładąc nacisk na fakt owijania ciała w całun, w wyniku czego ciało przyjmuje w grobie pozycję embrionalną przypominającą pozycję „w kucki”. Postaraj się dowiedzieć od uczniów, czym są

stereotypy, skąd się biorą, czy mogą wyrządzać drugiemu człowiekowi zło, czy można i trzeba z nimi walczyć, a jeśli tak, to w jaki sposób.

Opracowano w ramach projektu
"Badanie postaw wobec Żydów i stosunku do ich dziedzictwa,
współpraca z lokalnymi partnerami w wybranych 15 miejscowościach, edukacja dla tolerancji",
realizowanego przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego
dzięki wsparciu Fundacji im. Stefana Batorego.